

ՀԱՅԿԱԿԱՆ

ՀԻՆ ԼՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԷՋ ՄԸ

Կան կարգ մը անձինք, որոնք պարզապէս նորասիրութեան մարմաջով՝ որ և իցէ գրութիւն կամ յօդուած մը՝ որ հնութեան դրոշմ կը կրէ, աւելորդ ժամավաճառութիւն կը համարին ինչպէս գրողին՝ նոյնպէս նաեւ ընթերցողին համար — Ընտրութիւնը այս կամ այն ինչ յօդուածի մը, իւրաքանչիւր անհատի ճաշակէն կը կախուի, և ինչպէս որ մենք իրաւունք չունինք բռնադատելու մեր ընթերցողները, այսպէս ալ ընթերցողները փոխադարձ զմեզ։ Արդ, գիտնալով որ մեր այս երկտողը միայն ոմանց ուշադրութեան առարկայ պիտի ըլլայ, այդ ոմանց կ'ուղղենք, ազատ ընելով այն շատերը, որոնց զուցէ տաղտուկ պատճառէ յօդուածիս ընթերցումը։ — Այս ալ լսեմ որ գրութեամբս անակնկալ մը պիտի չընեմ մասնաւորապէս անոնց համար, որոնք լրագրութեամբ կը զբաղին կամ կը հետաքրքրուին, այլ պարզապէս անուամբ միայն ծանօթ հին թերթի մը մասին ըստ կարեւորին հակիրճ և ստոյգ տեղեկութիւն մը պիտի տամ Բազմավեկ հանգիսի միջոցաւ։

Մեր տոհմային լրագրութեան սկզբնաւորութիւնը, ինչպէս յայտնի է կը պարտինք Տէր Թարութիւն քահանայ Շմաւոնեանի, որ 1794 թուականին, և այն՝ Հնդկաստանի մէկ անկիւնը՝ Մատրասի մէջ՝ ի լոյս կ'ընծայէ Աղղարար անունով թերթը. սա պարբերաբար հրատարակուած է է մինչեւ 1796 մարտ ամիս, ընդ ամէնն տասնեւութ ամսատետր, այսինքն՝ առաջին տարին 4 պրակ, երկրորդին մէջ 12,

իսկ երրորդին՝ 2 պրակ միայն։ Ասկից աւելի բան մը չենք ուզեր գրել Աղղարարի մասին, քանի որ արդէն ընդարձակորէն գրուած է Հայ լրագրութեան պատմութեան, ինչպէս նաեւ յաւելուածով՝ Ամսօրեայ հանդիսի մէջ։ Սակայն կ'արժէ հետաքրքրութեան համար ուրիշ Բանասիրի մը՝ շատ տարիներ առաջ Հայ լրագրաց և Հանդիսից վրայ գրած յօդուածէն աւելւով՝ դնել հոս Շմաւոնեանի հրատարակութեան մասին համառոտ տեսութիւնը՝ որ նոյնպէս շատերուն մատչելի եղած չէ։ Յիշեալ Բանասէրը՝ որ է նոյն ինքն Ռադէոս Միհրդատեանց՝ կը գրէ. « Աղղարար ի Մատրաս հրատարակեալ. սա անդրանիկ և սկիզբն է բոլոր հայերէն լրագրաց և հանդիսից, որ սկսեալ է 1794 թիւայ (Յուլիս) ամսէ մինչեւ ցվերջ 1796 տարւոյն։ Սորին հրատարակեալ թերթից սկզբնաթիւէն մինչեւ ց1795 արած (հոկտեմբեր) ամսոյն տեսեալ եմք, որ ութնամիս Բազմավեկ օրագրին նման ամսօրեայ թերթեր են. որուն նիւթոց ճոխութիւնը և հետաքրքրական և ազգային տեղեկութիւնները յայտնապէս կը վկայեն թէ անշահասէր և ազգասէր հմուտ անձի մը գործ է։ Եւ եթէ ներուի, կրնամ ըսել թէ իրեն յաջորդող բոլոր հայ հանդէսներուն և լրագիրներուն պատմասիրտագոյնն է. մանաւանդ իր խաւար կարծուած ժամանակին և երկրին հեռաւորութեանը և պանդխտութեանը նայելով, թո՛ղ և քաղաքակրթութենէ լուսաւորութենէ և հայրենիքէ զուրկ. նաեւ Էւրոպայէն հազարաւոր մղոններով հեռու աշխարհիս մէկ անկիւնը բնակելովն ալ զարմանալի է. որով յայտնի կ'երեւայ հայ ազգին ուսումնասիրութեան և քաղաքակրթութեան մէջ ունեցած տաղանդը և փափաքը՝ »։

Աղղարարի գաղաւթուն մինչեւ 1799 թուականը, որ և է պարբերական հրատա-

1. Գուցակ հայ. լրագրաց և հանդիսից ... սկսեալ 1794 թուականէ մինչեւ 1863 ցվերջ ապրիլի — Այս խորագրին ներքեւ կը խօսի Բոլորածպիրն 70 տարուան ընթացի մէջ լոյս տեսած հայ լրագրաց սկզբնաւորու-

թեան, շարունակութեան և դադարման վրայ, իւրաքանչիւր խորագրի ներքեւ անունով. (Փարիզ լրագիր, 1863 թիւ 96, 97 և 98)։

բաւական մը չենք հանդիպիր, և այդ թուականին վերջերը լրագրական հրատա-
րակի վրայ կը տեսնենք միայն վնենակոյ
Մխիթարեանց Տարեգրարիւնը¹ որ հազիւ
երկու տարուան տեւողութիւն մը կ'ունե-
նայ, ինչպէս նաեւ նոյն Հարց հրատա-
րակած Եղանակ Բիւզանդեան (1803-20)
և Դիտակ Բիւզանդեան (1812-16) թեր-
թերը:

Այս ժամանակամիջոցին մէջ կը յիշուին
նաեւ « Ամանսիոսեան »² լրագիրն Բուսթայոյ
և Շտեմարանն կալկաթայ, այլ ոչ ոք ի
նոցանէ հաս ի հասակ մանկութեան³, կ'ը-
սէ Թաղիադեանց իր թերթին մէջ:

Մեր մտադրութենէն դուրս ըլլալով առ
այժմ զբաղիլ այս սակաւակեաց թերթե-
րով, անցնինք սոյն յօդուածին նիւթ եղող
Հայեթիին, որու մասին շատ մը այլ ընդ
այլոյ կարծիքներ յայտնուած են լրագրա-
կան պատմութեամբ զբաղողներէն: Այսպէս
թ. Միհրդատեանց⁴ Թաղիադեանցի միայն
սա մէկ խօսքը յիշելով թէ՛ « Յետ Աղ-
ղաբարին Մատրասայ և Հայեթոյն կալկա-
թայ՝ անդրանիկ գտաւ լրագրոց (Արշա-
լոյսն) դարու մերում », կը յաւելու, « Հա-
ւանական կարծեօք կը մակարեբեմ թէ՛
կամ վերոյիշեալ (Աղգարար) լրագրին հետ
սկսած է, և կամ անոր դադարմանէն յե-
տոյ, և կամ յետ վախճանման գիտնական
խմբագրի նորին՝ սոյն Հայեթին սկսած է
հրատարակել իբր 1797 ամին »:

Հ. Գ. Զարբհանալեան Պատմութիւն Հայ
դպրութեան Բ հատրթին մէջ՝ պարզապէս
կը յիշատակէ թէ ի կալկաթէ Հայեթի ա-
նունով լրագիր մը լոյս տեսած է, իսկ Հ.

Գ. Գալեմքեարեան միայն Զարբհանեա-
նի այս յիշատակութեամբ կը ճանչնայ
թերթը և կը յաւելու եւս թէ՛ « մենք բարդ
չունեցանք այդ Հայեթին դիտելու, ուրիշ
կողմանէ ալ տեղեկութիւն չունինք »:
Զարմանալի է սակայն թէ Ինչպէս Մի-
հրդատեանց, Զարբհանեան և Գալեմ-
քեարեան, որոնք ապահովապէս աչքի ա-
ռալ ունեցած են Թաղիադեանցի Աղգարար
թերթը, չեն նշմարած հետեւեալ մէկ կա-
րեւոր յիշատակութիւնը զոր հազիւ անդրա-
դարձոյց Հ. Մ. Սեթեանց, ինքն եւս ա-
ռանց Հայեթիին տեսած ըլլալու, որով գոնէ
տպագրութեան թուականը երեւան կը հա-
նէր: Ահաւասիկ Թաղիադեանցի իսկական
տողերը. « Յամի տեառն 1820, տպագրէր
աստ ի կալկաթա հրապարակագիր իմն
Հայեթէն անուանեալ Հայեթի կալկաթեան,
որոյ ամբողջ հազիւ գտանի. քանի թերթը
եւեթ անցին զարդիս ի ձեռս մեր, յորոց
զպիտանիս և զուրախարարս առնուած ի
լրագիր մեր, զվաստակա եղբարց զրկելոյ
մտօք, և նշանակեմք ի ներքոյ նոցանէ Հ.
Կ. », այսինքն Հայեթի կալկաթեան⁵:

*
* *

1818 թուականին մայիս 27ին կալ-
կաթա քաղաքին հայ գաղութը քանի մը
ուսումնասէր անձերու ձեռնարկութեամբ
կը կազմէ Խմաստաւորիւրեան անունով
հրատարակչական Միաբանութիւն մը, ի-
րենց ազգակիցներուն մէջ « Ուսումնասի-
րութիւն », ընթերցասիրութիւն և բարեսի-
րութիւն » տարածելու համար: Առ այս
սոյն հրատարակչական Միաբանութեան

1. Տարեգրութիւն 1799 տարւոյն, որ է Յիշատա-
կարէն երեւելի անցիկ դիպիւց յաշխարհի ի սոյն ամի.
կազմեալ ըստ աւուրց իւրաքանչիւր ամսոյ՝ յորում դի-
պան. Յաւելեալ ի նմա և ընդհանուր աշխարհագրական
տեղեկութիւն. յամի տեսան 1800 ի վնենակի ի վանս
Սորոյն « Վագարու » (1799-1802).

2. Սոյն թերթը լոյս տեսած է անուշտ Հայեթիի գա-
ղարուսէն յետոյ, այսինքն՝ 1822ին, որովհետեւ այդ
թուականին և յաջորդ 1823ին է որ Օճանափոխեանց
տպարանը կը յիշուի, և որում մէջ լոյս կը տեսնեն նոյն
Հայեթիի հիմնադրողաց զբոլթիւնները. ուստի և կարելի

է հետեւցնել թէ ասոր ալ հիմնադիր Հայեթիի հիմնա-
կողներն եղած ըլլան, կասկածելի կամ լաւ եւս ըսել՝
զարմանալի կէտ մը եթէ կայ՝ սա է որ Թաղիադեանց,
« Բուսթայ » ի մէջ հրատարակուած կ'ըսէ, մինչդեռ մեր
գիտածը կալկաթայի մէջ է, ինչպէս կը տեսնենք կարգ
մը տպագրեալ զրոց ճակտին վրայ.

3. Մ. Ն. Նորիկեան Մատիսի մէջ 1846 թուականին
հրատարակուած կը ընէ Հայեթին. իսկ Մ. Գափամա-
ճեան և այլք ընաւ չեն յիշատակիր իրենց լրագրական
ցուցակաց շարքին մէջ:

պաշտօնական Յայտարարութեան մէջ՝ որ միանգամայն ծրագրին և իրենց նպատակին ուղղութիւնը կը պարունակէ՝ կը կարդանք. « անխնայ անձնատուր ջանիւք, և անդուլ անձանձիր աշխատասիրութեամբ զանձինս մեր ի գրականական և յուսումնական գործս պարագեցուցանել, և զբարիս որք յայցանէ օճանասիրական պարագմանց մերոց ունին յառաջ գալ, անխնայօրէն հաղորդել քմաց ընդհանուր սրբիլի մերազնէից, և տալ նոցա վայելել ի նոսին: Ունիմք զպէսպէս պիտանացու և զկենցաղօգուտ մատենան և տետրակս յանգրիականէ ի մեր հայ լեզու թարգմանեալս պատրաստ ի տպագրութիւն. այլ և ձեռնամուկս եմք լեալ ի թարգմանութիւն՝ այլոց սոյնասարա մատենից և գրեանց, զորս յոյս մեծ ունիմ... ի լրումն ածել. և օր յաւուր ջանամք, զուն գործեմք և նկրտիմք առ ի անդուլ երկասիրութեամբ ի գոյնպիսի գործս պարագել... և վաղ կամ անագան հասանել առ այն, յոր նետամօքութիւն մտաց մերոց դիտել սիրողաբար »: Եւ կը յաւելու դարձեալ թէ « առ ի առուել դիրաւ և վայելչապէս ի գլուխ հանել զայս մեր առարկայ, ձերումք... նպաստաւորութեան զմեզ կարօտեալս տեսանեմք »:

Այսպէս թէ այնպէս սոյն Հրատարակչական Միաբանութիւնը բարոյական տեսակետով իւր ձեռնարկին կազմ և պատրաստ կը տեսնուի. սակայն երկու բան եւս կը պակսին բուն իսկ առաջադրած նպատակին հասնելու համար. նախ նիւթական՝ այսինքն դրամական նպաստ՝ ինչ որ վերը կ'ակնարկէր, երկրորդ՝ տպարան մը. երկուքն եւս անհրաժեշտ պայման գործոյն տեւողական և յաջող ելլին: Պր. Պօղոս Յորդանանեան իւր տպարանը սիրալոյսով Միաբանութեան տրամադրութեան տակ կը դնէ, որով և դժուարութեանց գլխաւորը կը հարթուի: Տպարանին մասնաւոր վերատեսուչ կը կարգուին Պր. Մկրտիչ Յարութիւնեան Աղանուբեանց և Պր. Բովհաննէս Ավդալեանց, որ նոյն տեւոյն Մարգասիրական ճեմարանին ալ

Ուսուցիչներէն մին եղած է, և ժամանակին գրական կարեւոր բաժին մ'ունեցած է հնդկահայ գրականութեան մէջ. ահա ասոնց պէտք է ուղղուէին ամէն տեսակ օգտակար գրութեանը՝ « զորս վերատեսուչն ճիշտ մտադրութեամբ խնամ տարցին առ ի անհաշտապէս հրատարակութեամբ ի լոյս ընծայել »:

Հակառակ խոստմանալից ծրագրին և տեղոյ չուրից աշխատողաց. իրրեւ արդիւնք ԽՄԱՍՏԱԽՆԻԿԵԱՆ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ հազիւ մի քանի գիրք հրատարակուած կամ նշանակուած կը գտնենք Հայ. Մատենագիտութեան մէջ, սակայն ասոնք ալ առանց ակնկալուած ընտրութեան և յաջողութեան: Բայց որովհետեւ հասարակաց մշտաւորական զարգացման ծառայելու տենչը մասնական գրքերու մէջ փնտռելէ աւելի՝ պարբերական թերթի մը հրատարակութեան մէջ կը յուսային գտնել, ուստի ամէն բանէ առաջ կը սահմանեն « Միանգամ ի շարաթու հրատարակել զլրաթուղթ մի ՀԱՅՏԵԼԻ ԿԱԼԿԱԹԵԱՆ անուն, յորում գրեալ թովանդակեացին սպասէս լուրք քաղաքական և վաճառականականց, թէ յանգրիական լրաթղթոյ յեղաշրջեալ, և թէ ի համապատասխանատուաց մերոց ի հետատանէ ընկալեալ. և ազգի ազգի գրականական և ուսումնական բանք »:

Շարայայտի

Լ. Ե. ՏԻԿԵՆ

ԼԵՃՈՒՄԱՐԱՆԱՅԻՆ ԲԵՐՈՒԹԻՅ

ԱԽԻԻՆ ԲԱՈՒՆ ՎԱՏՈՒԹԻՒՆԸ:

Եղուարդ Շուրէի վերջին գրութիւններն է Ս. Միքայէլ լեռն և իր պատմութիւնը, գրուած մը լի հմտութեամբ և մեծ ծավալելուչ էջերով, որուն իտալերէն թարգմանութիւնը կարդացի ես իտալական Նոր-Խօսք ամսաթերթին մէջ¹: Մոն-

1. S. La nuova parola, 1906 էջ 114-144. Il monte S. Michele e la sua storia.